

Володимир Милько

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
відділ історії України XIX – початку XX ст.,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), mylko_v@ukr.net

УПРАВЛІНСЬКО-КАДРОВА ПОЛІТИКА МІНІСТЕРСТВА НАРОДНОЇ ОСВІТИ В ОЦІНКАХ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА (50–70-ті рр. XIX ст.)

На основі аналізу публікацій Михайла Драгоманова схарактеризовано його ставлення до управлінсько-кадрової політики Міністерства народної освіти Російської імперії у навчальних округах України та щодо діяльності окремих чиновників. Доведено, що у його творах, крім подачі особистих, до певної міри суб'єктивних, оцінок, присутня досить репрезентативна інформація джерелознавчого характеру. Позитивне ставлення М. Драгоманова до управлінської діяльності попечителя Київського навчального округу Миколи Пирогова різко контрастує з критикою інших очільників округу та загалом міністерства. Безкомпромісність та критицизм ученого, особливо в еміграційний період життя, яскраво проявилися щодо політики Дмитра Толстого (1866–1880 рр.). Недостатнє асигнування на початкову освіту, незацікавленість міністерства у підвищенні рівня освіченості незаможних верств населення, свавілля інспекторів та директорів середніх навчальних закладів, обмежена університетська автономія – перелік основних проблем, які найчастіше ставали об'єктом уваги М. Драгоманова.

Ключові слова: Міністерство народної освіти, навчальний округ, управлінська політика, університет, попечитель.

На сьогодні, тобто навіть через більш, ніж 120 років від дня смерті Михайла Петровича Драгоманова (1841–1895), незважаючи на загальну (всеукраїнську, європейську та навіть, без перебільшення, світову) відомість і значення постаті та творчої спадщини вченого для гуманітаристики, а також суспільно-політичного й культурного розвитку України, формування української національної ідеї і консолідації національно-визвольного

руху, повного видання його творів немає. Відтак це завдання має стати одним із першочергових для корпорації вітчизняних науковців – істориків, філософів, економістів, політологів, літературознавців, фольклористів та інших.

Дійсно, загальний обсяг інтелектуальної спадщини, різноплановість інтересів і поглядів Михайла Драгоманова такі значні, що включають ряд проблем історико-політичного, соціально-економічного, національно-культурницького, публіцистичного і т. п. характеру, й стали предметом більш, ніж десятка дисертаційних досліджень лише останніх десятиліть. Тим не менш, поряд із аналізом такого відносно “непопулярного” напряму творчості М. Драгоманова як педагогічні ідеї¹, вважаємо за необхідне зосередитися на освітньому векторі його праць, зокрема, оцінках щодо управлінсько-кадрової політики Міністерства народної освіти Російської імперії в навчальних округах України та діяльності окремих чиновників. Для об’єктивного розуміння мотивації його критики чи ідеалізації певних подій та персоналій доцільно простежувати зв’язок із власним досвідом спілкування з посадовцем, змінами життєвого шляху вченого тощо. Очевидно, що публікації відповідного напряму або окремі сюжетні лінії у творах більш загального характеру багато в чому відображають персональне ставлення М. Драгоманова до окремих подій і чиновників, сучасником яких він був, а тому мають не лише історіографічний, а й джерелознавчий характер. Зважаючи на це, хронологічні рамки представленої студії охоплюють другу половину 1850-х – 1870-ті рр., а географічні обмежуються переважно (однак не лише) Київським навчальним округом (Київська, Волинська, Подільська, Чернігівська та Полтавська губернії).

У контексті з’ясування ставлення М. Драгоманова до управлінсько-кадрової політики Міністерства народної освіти очевидним є те, що велику увагу він приділяв попечителям вище-

¹ Див.: Педагогічні ідеї Михайла Драгоманова: бібліографічні розвідки педагогічних праць / авт. ст.: В. П. Андрущенко, Л. П. Вовк; упоряд. бібліографічного покажчика Н. І. Тарасова. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. 88 с.

вказаного округу як вищим посадовим особам відповідної відомчої територіальної одиниці. Вже у перших своїх публікаціях, статтях за 1861 р. у газеті “Русская речь” та додатку “Современная летопись” до журналу “Русский вестник” він вступив у полеміку з відомим російським публіцистом Миколою Добролюбовим з приводу оцінки освітньої політики Миколи Пирогова². Останній, будучи з 1858 р. попечителем Київського навчального округу, був змушений залишити цю посаду на початку 1861 р. у зв’язку з невдоволенням його діяльністю з боку місцевого генерал-губернатора І. Васильчикова та керівництва профільного відомства. Вагому роль у цьому відіграли суб’єктивні чинники: практичні наслідки реалізації ініціативи М. Пирогова щодо відкриття недільних шкіл, а також активізація впливу польського національно-визвольного руху в регіоні на підрастаюче покоління.

Приводом для початку згаданої публічної дискусії, тобто висловлення М. Драгомановим власної позиції щодо діяльності М. Пирогова, стала стаття М. Добролюбова під назвою “Всероссийские иллюзии, які руйнуються різками”, надрукована в 1860 р. у журналі “Современник”³. У цій публікації автор, розмірковуючи над питанням доцільності скасування тілесних покарань у Російській імперії, звернувся до такої сфери їхнього застосування як освіта і розкритикував визнання необхідності застосування різок у “Правилах про проступки і покарання учнів гімназій Київського навчального округу”, затверджених М. Пироговим

² Див.: *Драгоманов Михаил*. По поводу заметки о Н. И. Пирогове в № 4 Отечественных Записок в 1861 г. “Обед в Киеве” // *Русская Речь*. 1861. № 54. С. 29–31; Прощание Киевского учебного округа с Н. М. Пироговым. Киев: Университетская тип., 1861. С. XIV–XVI; Прощание Киевского учебного округа с Н. М. Пироговым // *Киевский телеграф*. 1861. 20 апреля. С. 3.

³ *Добролюбов Н. А.* Всероссийские иллюзии, разрушаемые розгами // Н. А. Добролюбов. Собрание сочинений в трех томах. Москва: “Художественная литература”, 1986–1987. Т. 3: Статьи и рецензии, 1860–1861: из “Свистка”; из лирики / [сост. Ю. Г. Буртин; авт. примеч. Е. Ю. Буртина]. 1987. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://az.lib.ru/d/dobroljubow_n_a/text_0780.shtml

22 липня 1859 р.⁴ М. Добролюбова неабияк здивувало те, що попечитель, який до цього виступав рішучим противником різок, називаючи їх шкідливими, ганебними та аморальними, раптом узаконив їхнє застосування офіційним відомчим нормативним актом. Тут же він проаналізував статистику за 1858 р. щодо чисельності висічених гімназистів в окрузі, виявивши, що: “в Житомирській гімназії січуть в 7 разів частіше, ніж у Київській 2-ій, і в 85 разів частіше, ніж у Київській 1-ій. У Київській 1-ій було тільки три випадки, коли знадобилися різки, в Житомирській ж їх було 290, тобто половина з усього числа гімназистів була висічена!”. Різкість тону статті М. Добролюбова проявилася у наступних словах й безпосередньо щодо до М. Пирогова: “Пирогов надзвичайно легко і поблажливо дивиться на кричущі жахи, надані йому у відомостях про число висічених хлопчиків. Його не обурює злодіяння, яке регулярно відбувається над нещасними хлопчиками в одному з підвідомчих йому закладів... Спочатку говориться, що різка – «мерзотна, шкідлива», що її *потрібно* зовсім вигнати; потім, що вигнати її *не можна*; потім, що це *важко*; нарешті – що її слід застосовувати, тільки рідко...”⁵.

Ця публікація привернула пильну увагу громадськості лише після відставки М. Пирогова і одним із тих, хто виступив на його захист, був саме М. Драгоманов із невеликою публікацією “З приводу замітки про М. І. Пирогова” у газеті “Русская речь” за 6 липня 1861 р. Основну увагу в ній було акцентовано як на загальному визнанні педагогічних та управлінських заслуг вже колишнього попечителя округу, так і на безпосередніх звинуваченнях М. Добролюбова. “Не завадило б мати більше поваги до особистості і довго подумати, перш ніж охрестити людину

⁴ Пирогов Н. И. Основные начала правил о проступках и наказаниях учеников гимназий Киевского учебного округа // Собрание литературно-педагогических статей Н. И. Пирогова, вышедших в управление его Киевским учебным округом (1858–1861): с портретом автора: издано с учебно-благотворительной целью. Киев: В университетской типографии, 1861. С. 239–252.

⁵ Там же.

образливим прізвиськом плантатора, – обурювався М. Драгоманов. – А то ми все якось багато фразерствуємо про гуманність, а між тим занадто поспішаємо негуманно поводитися з особами, особливо в ім'я гуманної ідеї. Це нарешті починає набридати. Час від цього звільнитися”. Стосовно питання про покарання різками він констатував, що згадувані “Правила...” стали результатом роботи колегії у складі попечителя округу, його помічника, директорів гімназій, інспектора казенних училищ, деяких професорів Київського університету. Тому, за його словами, “це підпорядкування колегії тільки хороший факт, чеснота. Пирогов не тільки підкорився рішенню колегії, яку створив, – він не хотів інакше діяти, ніж за допомогою колегії. На колегіальному принципі була заснована вся його діяльність, у цьому головна його заслуга...”⁶.

Подібну точку зору М. Драгоманов висловлював ще 4 квітня 1861 р. у промові на банкетному обіді на честь М. Пирогова. Згадуючи свої гімназійні роки у Полтаві (1853–1859), він підкреслив значення реформаційних перетворень для поширення в освіті гуманістичних принципів щодо учнів: “Звичайно, за якінебудь два з половиною роки ви не встигли закінчити вашої справи, з коренем знищити свавілля. Але чи вас звинувачувати за те? При великій повазі до вас, я наважуся сказати, що навіть у самих звинуваченнях, які роблять вам ті, хто не розуміє вас, є своя частка правди. Ви дійсно були занадто гуманні...”. За його словами, на той час дотримання законності та морально-етичних норм було основоположним принципом навчально-виховного процесу: “...у період вашого управління не було таких вибухів свавілля, які пам'ятає кожен, хто пам'ятає свої шкільні роки. І все-таки, якщо взагалі тутешнє юнацтво усвідомило, що поняття про свободу необхідно поєднувати з повагою до себе та інших, то воно усвідомило це саме під впливом морального порядку, встановленого вами в наших навчальних закладах”⁷.

Цікаво, що вже досить відомий на той час М. Добролюбов не залишив поза увагою згадану статтю М. Драгоманова, який був

⁶ Драгоманов Михаил. Указ. соч. С. 29–31.

⁷ Прощание Киевского учебного округа с Н. М. Пироговым... С. 3.

лише студентом університету, і відповідь на неї публікацією “Від дощу та у воду”, де, головним чином, повторив свої аргументи та доводив думку про вирішальне значення саме М. Пирогова (а не попечительської колеґії) у розробці та запровадженні “Правил про проступки і покарання учнів гімназій Київського навчального округу”⁸.

Завершуючи цей тематичний блок слід вказати, що питання ставлення М. Пирогова до тілесних покарань стало предметом приватного листування і публічних дискусій на шпальтах періодики не лише М. Добролюбова та М. Драгоманова, а й Ф. Достоєвського, М. Чернишевського, М. Мельгунова та інших. Зокрема, відомо, що Ф. Достоєвський готував статтю у відповідь на публікації М. Добролюбова, однак цей задум не вдалося реалізувати. У його “Записній книжці” за 1860–1862 рр. знаходимо низку думок із цього приводу та навіть відверте роздратування звинуваченнями на адресу попечителя Київського навчального округу⁹. Характерно, що в радянський час позиція прихильників М. Пирогова залишалася поза належною увагою, домінувало бачення “революційного демократа” М. Добролюбова.

Сам же М. Пирогов відповів критикам власним “Звітом про наслідки введення по Київському навчальному округі «Правил про проступки і покарання учнів гімназій»”. Відстоюючи у ньому необхідність запровадження усіх основних положень “Правил...”, у тому числі й щодо застосування різок, він відзначав своє бажання “зробити поліпшення, при теперішньому порядку речей”, адже не міг “мати на увазі жодних радикальних перетворень”. Тобто, багато в чому він визнавав домінуючий вплив загальноімперського стану речей, тим більше закріпленого за законодавчому рівні: “комітет разом зі мною дивився на всю справу як вона є, а не якою вона має бути, і дбав про те,

⁸ Добролюбов Н. А. От дождя да в воду // Н. А. Добролюбов. Собрание сочинений. Т. 3. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://az.lib.ru/d/dobroljubow_n_a/text_0840.shtml

⁹ Див.: *Достоевский Ф. М.* Записная книжка (1860–1862) // Литературное наследство. Том 83: Неизданный Достоевский: Записные книжки и тетради 1860–1881 гг. Москва: Наука, 1971. С. 141–150.

як зробити краще, порівнюючи з існуючим, а не іншим, далеким або кращим, порядком речей. Він вірно пам'ятає, що наше обмежене питання було: як за такої організації наших гімназій і цих засобів, ліквідувати свавілля дій, викликати в учнів довіру, що впала, до керівництва гімназії і поступово відновити порушений зв'язок між учнями та наставниками? Порушивши так питання, комітет і я керувалися існуючим статутом гімназій і тому не могли мати на увазі жодних радикальних перетворень”¹⁰.

Очевидно, що М. Добролюбов і сам займав не однозначно негативну позицію щодо до М. Пирогова, оскільки оцінивши значення ефективності його управління Київським навчальним округом вже після відставки та, можливо, під впливом позиції ліберальних представників громадськості (М. Драгоманова, Ф. Достоєвського та інших), він підсумував у тій же статті “Від дощу та у воду”: “Честь і слава М. Пирогову, і гірко, що він не залишився довше на своєму місці. Ми цілком співчуваємо йому і загальному бажанню, щоб його вплив тривав якомога довше в Київському навчальному окрузі й у всій Росії, якщо можна. Але ж ось його немає... і ми що маємо перед собою?”¹¹.

Якщо подані позитивні оцінки М. Драгоманова щодо освітньої політики М. Пирогова були оприлюднені до його еміграції у 1875 р., то вже за кордоном він неодноразово звертається до освітньої тематики у різних спеціалізованих дослідженнях та автобіографічних і мемуарних працях. Більш різкий тон у цих публікаціях щодо управлінсько-кадрової політики відомства серед іншого визначався, на наш погляд, й негативним життєвим досвідом спілкування з чиновниками Міністерства народної освіти Російської імперії, їх деструктивним впливом на його викладацьку і наукову кар'єру. Крім того, варто, звісно, врахо-

¹⁰ Див.: *Пирогов Н. И.* Отчет о следствиях введения по Киевскому учебному округу правил о проступках и наказаниях учеников гимназий // *Собрание литературно-педагогических статей Н. И. Пирогова...* С. 137–138.

¹¹ *Добролюбов Н. А.* От дождя да в воду.

увати можливість більш вільного та радикального висловлювання, не остерігаючись можливого тиску влади.

У 1877 р., вже у період перебування в Женеві, окремою брошурою було видано об'ємну статтю М. Драгоманова "Народні школи на Україні серед життя й письменства в Росії". Основна увага автора публікації спрямовувалася на критику освітньої політики профільного міністерства у сфері початкової освіти, зокрема вказувалося на недостатнє асигнування та незацікавленість у розв'язанні питання підвищення рівня освіченості незаможних верств населення. У цьому контексті заслуговує на увагу наступна цитата з публікації: "...жменька панів та чиновників, що стоїть в Росії над мужиком, немов чує, що трішки тільки народ передише та оглянеться навкруги себе, – то її не буде, як ранішнього туману перед сонцем. Мабуть, через те уся історія шкіл в Росії за останні сто років є ніщо інше, як бійка уряду з наукою і освітою, та видумки як би не дати людям вчитись, особливо мужикові – не дати вчитись навіть просто азбуки..."¹². Саме така позиція М. Драгоманова обумовила його позитивне ставлення до недільних шкіл, створених, як вже було зауважено, з ініціативи того ж М. Пирогова. В "Автобіографії" Михайло Петрович висловив власне ставлення і до ситуації зі звільненням попечителя: "Деспотичний уряд Росії не міг терпіти чисто конституційного ладу, заведеного Пироговим в Київській Учебній Окрузі та [Київському] університеті, і не вважаючи на те, що цар двічі ухвалив плани учебної справи, запропоновані йому Пироговим, останній був звільнений весною 1861 року. Увесь педагогічний світ Києва і його округи та більш освічена частина публіки одважились виявити визначному ученому своє співчуття"¹³.

Загалом аналіз творчої спадщини М. Драгоманова засвідчує, що М. Пирогов був чи не єдиним чиновником Міністерства

¹² Драгоманов М. Народні школи на Україні. Серед життя і письменства в Росії. Geneve-Bale-Lyon: Вид. "Громада"; Н. Georg, 1877. С. 9.

¹³ Драгоманов М. Автобіографія / Переклад О. Шаповалової // Драгоманов М. П. Вибрані твори. Прага, 1937. Т. 1. С. 58.

народної освіти, про якого він відгукувався позитивно. Так, на адресу очільників відомства у згаданій брошурі присутні досить критичні репліки. Наприклад, Авраама Норова (міністр у 1853–1858 рр.) названо “допотопним чудовиськом”, Євграфа Ковалевського (1858–1861 рр.) – “поганою людиною”, Євфимія Путьянина (1861 р.) – “напівбезглуздим богомольним” (за “закон про школи, по котрому вони цілком передавались до рук попам!”)¹⁴. Наступник останнього, Олександр Головнін (1861–1866 рр.), відомий ліберальними освітніми реформами і автор “доволі благих намірів у шкільному ділі”, хотів, за словами М. Драгоманова, щоб були “і вівці цілі, і вовки ситі”¹⁵. Однак із його “мудрощів нічого не вийшло”, адже зумівши зберегти початкові школи у підпорядкуванні Міністерства народної освіти, він насправді не сприяв розвитку їхньої мережі та забезпеченню якісними вчительськими кадрами. Натомість графа Дмитра Толстого (1866–1880 рр.) з його освітніми контрреформами М. Драгоманов охарактеризував як “мужико-ненависника”¹⁶.

Постать та політика Д. Толстого неодноразово ставали об’єктом уваги вченого, зважаючи на тривалий період його управління, реакційність більшості ініційованих ним змін, а також враховуючи безпосередній зв’язок із життям і діяльністю М. Драгоманова. У 1875 р. він не оминув увагою приїзд міністра для огляду навчальних закладів Одеського навчального округу (зокрема Одеси, Миколаєва, Бердянська, Керчі, Феодосії тощо). Іронізуючи з приводу виголошення місцевими чиновниками численних хвалебних промов та тостів на різних урочистих прийомах і обідах¹⁷, не сумніваючись у тому, що “представники

¹⁴ Драгоманов М. Народні школи на Україні... С. 10–11.

¹⁵ Драгоманов М. Антракт з історії українофільства (1863–1872) // Драгоманов М. Вибрані праці: У 3 т., 4 кн. / Редкол. В. П. Андрущенко (голова) та ін. Київ: Знання України, 2006. Т. 1, кн. 1: Історія. Педагогіка. Публіцистика / Упоряд. та прим. В. Ф. Погребенник. С. 255.

¹⁶ Драгоманов М. Народні школи на Україні... С. 11–13.

¹⁷ Відповідні тексти й звіти про поїздку було надруковано у кількох періодичних виданнях, зокрема, “Журнале Министерства народного просвещения” (1875, Ч. CLXXXI, CLXXXII), “Московских ведомос-

всіх інших місцевостей імперії повторили б їх у подібних ситуаціях, а також віддали б належне і заслугам усіх інших міністрів під час відвідування кожним із них будь-яких наших міст”, М. Драгоманов не знайшов у них раціональних міркувань із приводу поліпшення існуючого становища в освіті¹⁸. У цій публікації його особисте невдоволення стосувалося організації навчально-виховного процесу в реальних гімназіях, які мали суто практичне спрямування, не передбачали надання дійсно всебічної загальної освіти та обмежували право випускників на вступ до університетів.

Особливо критично оцінювалася М. Драгомановим кадрова політика профільного відомства в Україні у цей період. На прикладі конкретних чиновників він послідовно доводив думку про прагнення Д. Толстого поступово посилювати адміністративний контроль за учнями і педагогами (зокрема, збільшення кількості інспекторів навчальних закладів), перешкоджати розширенню мережі земських шкіл, забороняти проведення вчительських з’їздів та використання педагогами “шкідливих” книг, зокрема, збірок пісень і дум, які виконував кобзар Остап Вересай, тощо. Оцінюючи політику міністра у сфері початкової освіти з середини 1870-х рр., автор брошури вказував: “...тепер вдалися на нові штуки... Почали пригадувати не те, як би більше шкіл відкрити, а як би більше няньок над ними напекти, *інспекторів*, а потім *директорів*. Вийшло таке, що як де, то на цих няньок більше грошей покладалося, ніж на самі школи. Цим інспекторам і директорам давали верх над земством, над з’їздами вчителів, що заводили земства... слуги міністерства освіти, куратори [маються на увазі попечителі навчальних округів – *М.В.*], ректори університету, заступаючи місце кураторів (напр., в Одесі), інспектори, учителі гімназій боролися проти освіти,

тях” (1875, № 266, 274, 281, 285, 296, 297), “Новороссийском телеграфе” (1875, № 244).

¹⁸ Поездка министра народного просвещения на юг // Вестник Европы. 1875. Т. 6. С. 821.

зупиняючи канцелярськими крючками з'їзди вчительські, подавали доноси на вчительський з'їзд і земство...»¹⁹.

Розглядаючи більш узагальнено діяльність земських установ у праці із характерною назвою «Вісімнадцять років боротьби чиновників із земством», М. Драгоманов вкотре звертає увагу на освітню політику міністерства. Його порівняння чисельності учнів початкових шкіл відносно загальної кількості населення на прикладі двох територіальних частин Київського навчального округу (лівобережної «земської» та правобережної «чиновницької») засвідчило переважання Чернігівської та Полтавської губерній над Київською, Подільською і Волинською у $\approx 1,7$ – $3,5$ рази. Перетворення Правобережжя на «обласний центр бюрократії», включення на законодавчому рівні освітніх витрат земств до розряду «необов'язкових», боротьба з учительськими семінаріями, відсутність належного фінансування за умов постійного збільшення асигнувань на інспекцію – такі напрями міністерської політики часів Д. Толстого стали предметом критики М. Драгоманова²⁰. Тогочасний курс передбачав посилення ролі духовенства у вихованні сільського населення (на противагу земським учителям), а поєднання урядовцем посади міністра народної освіти і обер-прокурора Св. Синоду якнайкраще сприяло практичному втіленню цих ідей. Тогочасну управлінську політику профільного відомства М. Драгоманов характеризував досить пристрасно, використовуючи оцінки на кшталт «бюрократичний принцип», «клерикальні зазіхання», «канцелярщина», «формалістика» та ін.²¹

Протягом усього подальшого життя вченого ситуація не зазнала змін, адже після Д. Толстого, який у подальшому очолив Міністерство внутрішніх справ (1882–1889), посади, які він обіймав, зайняли не менш ревні провідники консервативного курсу – І. Делянов (міністр народної освіти в 1882–1897 рр.) та К. Победоносцев (обер-прокурор Св. Синоду в 1880–1905 рр.).

¹⁹ Там само. С. 16.

²⁰ Драгоманов М. Восемнадцать лет войны чиновничества с земством. Geneve, 1883. С. 76–80.

²¹ Там же. С. 88, 92, 94.

У цілому щодо політики профільного відомства у сфері початкової освіти М. Драгоманов справедливо підсумовував, що “... вважаємо себе в повнім праві сказати, що після 1864 р. діло наукової народної школи на Україні по меншій мірі замерло, а надто саме там, де хазяйнували чиновники міністерства, каліки перехожі, потім і інспектори, і директори”²².

Ситуацію в Київському навчальному окрузі М. Драгоманов неодноразово аналізував в кількох працях та листах. За винятком М. Пирогова, він не був прихильником управлінської діяльності жодного іншого місцевого попечителя. Зокрема, Федора Вітте (керував округом у 1862–1864 рр.) схарактеризував у автобіографічній статті “Два вчителі” як “петербурзького німця досить ліберальних поглядів, але часом напускавшого на себе катковщину”²³, щоб показати, що він «любить матушку Росію»²⁴. Власне саме за таку “відданість справі” Ф. Вітте невдовзі було переведено до Варшави на аналогічну посаду (для нейтралізації впливу польського національного руху в освіті).

У цілому в оцінках Михайла Драгоманова кадрово-управлінської політики Міністерства народної освіти можна простежити поєднання раціонального аналізу, який здебільшого відповідає сучасним дослідницьким оцінкам, з особистісним ставленням, що ґрунтувалося на власному життєвому досвіді, переживаннях і спостереженнях. Тим не менш, у більшості випадків цей суб’єктивізм, знову ж таки, корелюється із загальновідомими фактами. Яскравим прикладом може бути постать “клерикала і обрусителя” Олександра Ширинського-Шихматова, попечителя Київського навчального округу у 1864–1867 рр. Так, Михайло

²² Драгоманов М. Народні школи на Україні... С. 92.

²³ Катковщина – від імені публіциста та критика М. Каткова (1818–1887), ідеолога контрреформ 1880-х рр. відомого своїм консерватизмом та підтримкою імператора Олександра III.

²⁴ Драгоманов М. Два учителі // Драгоманов М. П. Вибране (“... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні”) / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук; Приміт. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. Київ: Либідь, 1991. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://litopys.org.ua/drag/drag23.htm>

Драгоманов неодноразово відзначав далекість чиновника від наук та різко критикував його педагогічні ініціативи на сторінках преси. Серед останнього варто назвати негативну оцінку виданої О. Ширинським-Шихматовим “Книги для читання в школах Київського навчального округу”, яка з самого початку зіпсувала особисті відносини між міністерським чиновником та приват-доцентом університету. “Книга починалася з церковно-слов’янської частини, потім давала статті на російській офіційній мові, потім – народні пісні і розповіді великоросійські, і ні слова українського. Я пропонував розпочати з українського елементу і виходити поступово до російського – і в цьому побачений був моїми критиками... і самим кн[язем] Ш[иринським]-Ш[ихматовим] мій сепаратизм” – пригадував М. Драгоманов²⁵. О. Ширинський-Шихматов своєю чергою доклав чимало зусиль для створення різноманітних перешкод для викладацької кар’єри вченого.

Яскраву характеристику відносин між чиновником та викладачем університету подала у своїх спогадах Ірина Антонович, донька В. Б. Антоновича. За її словами, М. Драгоманова почали переслідувати саме після того, як “видатний чорносотенець і україножер” О. Ширинський-Шихматов отримав призначення у Київ. Але причиною цього була не лише українофільська позиція першого, а й особиста неприязнь із боку попечителя округу. “...Михайло Петрович часто публічно іронізував над ним. І поки кн. Ширинський-Шихматов був попечителем Київської шкільної округи, то ще примушений був, принаймні, до деякої міри, рахуватися з постановами ради університету, що все домагалася затвердження Драгоманова штатним доцентом. Але на початку 1875 р. кн. Ширинського-Шихматова було призначено на товариша [заступника – М.В.] міністра народної освіти, ось із цього часу він і почав зводити особисті рахунки з Михайлом Петровичем. Ще за часів свого

²⁵ Драгоманов М. Автобиографическая заметка // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці. У двох томах. Київ: Наукова думка, 1970. Том перший / Редактор тому О. І. Дей; Упоряд. і прим. І. С. Романченка. С. 47–48.

попечительства в київській шкільній окрузі і раніше кн. Ширинський-Шихматов як тільки міг перешкоджав у службовій кар'єрі Драгоманова... кн. Ширинський-Шихматов вже в ролі товариша міністра народної освіти, наказав тодішньому кураторові запропонувати Драгоманову приватно подати негайно заяву про своє звільнення, додаючи до цього й царський наказ про заборону йому читати лекції не тільки в Київському, а і в Харківському та Новоросійському університетах, а також із свого боку наказав попечителеві уважно пильнувати й за іншими службовцями київської шкільної округи, що поділяють думки та погляди Драгоманова»²⁶.

Критики від М. Драгоманова зазнав і наступник О. Ширинського-Шихматова на посаді попечителя Київського навчального округу – Платон Антонович (1868–1880), зокрема, його кадрова політика в дирекціях народних училищ. Стосовно початку 1870-х рр. він писав: “По правді кажучи, думаємо, що і саме начальство київське признається, що між 12 інспекторами районів правобічних і двома директорами лівобічних, не знайдеться і трьох, котрі були б не чиновниками, а справді любили школу і вчителів. Архієрейські родичі, генеральські і губернаторські прихвосні, прибувши з поручальними листами в Київ, виживши з ума старі вчителі, а іноді й такі, що перед тим служили десь по землемірству, чи що, – приймались в «штаб» генерал-лейтенанта Антоновича правити школами на правобічній Україні...”²⁷.

Цілком можливо, що в основі такої оцінки кадрової політики П. Антоновича, до певної міри, лежить негативний особистий досвід М. Драгоманова затвердження на посаді доцента. Так, відповідне рішення ради Київського університету відноситься ще до 1870 р., однак затвердження його попечителем округу так і не відбулося аж до 1873 р. Короткий опис цієї історії подано в

²⁶ Спомини Ірини Волод. Антонович про М. П. Драгоманова. Записав і до друку приладив С. Глушко // Україна. Науковий щомісячник українознавства / Під заг. ред. М. Грушевського. Кн. 4. Київ: Державне видавництво України, 1926. С. 124.

²⁷ Драгоманов М. Народні школи на Україні... С. 90.

“Автобіографічній замітці” діяча: “Міністр [ще у 1866 р. – М. В.] наказав було запропонувати раді Київського університету обговорити, наскільки я можу залишатися викладачем в університеті, але кн[язь] Ш[иринський]-Ш[ихматов], не надіючись на вірний успіх, запропонував від себе «обмежитися поки наглядом за мною». Нагляд цей продовжувався кілька років і був причиною того, що, коли я отримав у 1870 р. ступінь магістра і був обраний радою університету у шт[атні] доценти і відправлений за кордон від університету, попечитель (новий) [П. Антонович – М. В.] не наважився конфірмувати мій вибір, і, узгодивши з міністром, відклав конфірмацію до мого повернення у 1873 р....”²⁸.

Із особистої переписки М. Драгоманова та П. Житецького ми дізнаємося, що формальними приводами для затягування процедури були: спочатку хвороба П. Антоновича та його помічника М. Тулова, потім – відмова останнього подавати до міністерства відповідне клопотання з огляду на більшу вагомість запиту від імені самого попечителя. Після того як документ все ж таки було відправлено, із центрального відомства надійшла відповідь про те, що, зважаючи на згадані слова П. Ширинського-Шихматова 1866 р., П. Антонович отримав право затвердити М. Драгоманова на посаді штатного доцента “під особисту відповідальність окружного керівництва!”²⁹. Відтак подальше зволікання цілком залежало від попечителя Київського навчального округу, “якому, як найближчому начальникові, – писав міністр Д. Толстой, – повинна бути відоміша ступінь благонадійності затверджуваних ним кандидатів”³⁰. Для М. Драгоманова ж, серед іншого (репутаційні ризики, загрози для особистого авторитету, збереження хиткого “неблагонадійного” ста-

²⁸ Драгоманов М. Автобиографическая заметка... С. 48.

²⁹ Архів Михайла Драгоманова. Т. 1: Листування Київської старої громади з М. Драгомановим (1870–1895 рр.). Варшава: Український науковий інститут, 1938. С. 94–95.

³⁰ Михайло Драгоманов. Документи і матеріали (1841–1994) / Упоряд.: Г. Болотова, І. Бутич, Н. Грабова, О. Купчинський, Д. Пельц, Г. Сорока. Львів, 2001. С. 80.

тусу в очах міністерського керівництва), це означало й суттєві фінансові втрати – отримання на 400 руб. менше від щомісячної заробітної плати (порівняно з окладом штатного доцента). Сам же П. Антонович 28 лютого 1871 р. повідомляв ректору Київського університету О. Матвееву: "...позитивна відповідь на подання Ради університету від 12-го жовтня 1870 року за № 1733 про приват-доцента Драгоманова буде дана після повернення його з закордонного відрядження"³¹. Слід зауважити, що попечитель дотримався цього слова і ухвалив відповідне позитивне рішення 3 листопада 1873 р.

Але саме до періоду управління П. Антоновичем Київським навчальним округом відноситься й звільнення М. Драгоманова з університету в 1875 р. Однак, вагоме значення у цьому, крім загальновідомих подій, пов'язаних із громадівським рухом першої половини 1870-х рр., діяльністю Південно-Західного відділу Російського географічного товариства (1873–1876), співпрацею українських діячів із газетою "Киевский телеграф" та особистою роллю М. Юзефовича³², відіграла й позиція вже згадуваних міністра Д. Толстого та О. Ширинського-Шихматова, який на той час вже був його заступником. Зокрема, у "Австро-руських споминах" М. Драгоманов стверджував, що очільник відомства хотів використати цей інцидент у власних цілях: "...я довідався, що вже рішилась справа моєї відставки з університету... попечитель [мається на увазі П. Антонович – М.В.] сказав мені, що міністр (гр[аф] Дм. Толстой) требає моєї відставки... після того я поїхав у Галичину, а міністр представив мою справу цареві (це треба було міністру, щоб підкопатися під університетський устав 1863 р. з виборною професурою)"³³. Останнє твердження,

³¹ Там само. С. 81.

³² Дет. див.: *Милько В. М. Юзефович та український національний рух 1873–1876 рр.: історична реконструкція відносин // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: [Зб. наук. праць]. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2009. Вип. 7. С. 287–298.*

³³ *Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867–1877) // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці. У двох томах. Київ:*

на наш погляд, зважаючи на реакційність політики Д. Толстого, не просто заслуговує на увагу в контексті аналізу ставлення М. Драгоманова до чиновництва Міністерства народної освіти, а й має логічне, підкріплене фактами, підґрунтя.

Недосконалість системи вищої освіти та загалом управління нею стала темою статті “Університетська автономія та чиновницьке свавілля” (1883 р.), яка стала реакцією на внесення на розгляд Державної Ради нової редакції університетського “Статуту”. У ній М. Драгоманов знову повертається до проблеми відсутності реальної академічної свободи та називає причиною цього підпорядкування вищих шкіл урядницькому чиновницькому апарату³⁴. За його словами, чинний Статут 1863 р. насправді запровадив в університетах не автономію, а лише “адміністративне управління старших по службі професорів (ординарних і екстраординарних), однак при постійному контролі та втручання попечителів і міністра” та “поставив у цілковито безправне становище доцентів”, зруйнував студентську корпорацію. У контексті останньої проблеми знову не обійшлося без позитивної оцінки діяльності М. Пирогова³⁵. Очевидно, що така характеристика тогочасного університетського законодавства багато в чому базувалася на особистому досвіді перебування М. Драгоманова на посаді приват-доцента Київського університету.

Таким чином, необхідно констатувати, що поряд із подачею особистого, до певної міри суб’єктивного, ставлення до окремих чиновників Міністерства народної освіти, зокрема й тих, які працювали в Україні, у працях М. Драгоманова присутня досить репрезентативна інформація джерелознавчого характеру, що дозволяє сформувати більш чітку картину про умови розвитку освіти і специфіку політики центрального відомства у цій сфері.

Наукова думка, 1970. Том другий / Редактор тому: О. Я. Лисенко; Упоряд. і прим. І. С. Романченка та О. Я. Лисенко. С. 287–288.

³⁴ Університетская автономия и чиновнический произвол // Собрание политических сочинений М. П. Драгоманова. Paris, 1906. Т. 2. С. 662–663.

³⁵ Там же. С. 659–660.

Безкомпромісність та критицизм ученого, особливо еміграційного періоду, яскраво проявилися стосовно всіх згаданих у тексті чиновників, за винятком М. Пирогова. Доречно підкреслити, що сучасні історіографічні оцінки українських учених, ґрунтуючись на широкій джерельній базі, у більшості випадків лише підтверджують проаналізовані погляди М. Драгоманова.

Volodymyr Mylko

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Senior Research Fellow, Department of the History of Ukraine XIX –
early XX century, Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), mylko_v@ukr.net

MANAGEMENT AND PERSONAL POLICY OF THE MINISTRY OF NATIONAL EDUCATION IN THE MYKHAILO DRAHOMANOV'S EVALUATION (50–70-ies XIX century)

On the basis of the analysis of Mykhailo Drahomanov's publications his attitude to the management and personnel policy of the Ministry of National Education has been described, in particular in the educational districts of Ukraine, and the activities of individual officials. In his writings besides the submitting of personal assessments somewhat subjective the fairly representative information of source-nature character has been presenting. M. Drahomanov's positive attitude to the managerial activity of the trustee of the Kyiv educational district Mykola Pyrogov sharply contrasts with criticism of other district leaders and the ministry in general. The uncompromising and criticism of the scientist especially during the emigration period of life have manifested clearly in relation to the Dmytro Tolstoy's policy(1866–1880). Insufficient appropriation to the elementary education, the Ministry's lack of interest in raising the level of education of the poorer sections of the population, arbitrariness of inspectors and directors of secondary schools, limited university autonomy have been the list of the main problems which often became the object of M. Drahomanov's attention.

Key words: *The Ministries of National Education, educational district, management policy, university, trustee.*

REFERENCES

1. Tarasova, N. I. (Comp.). (2012). *Pedahohichni idei Mykhaila Drahomanova: bibliorafichni rozvidky pedahohichnykh prats*. Kyiv: Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova. [in Ukrainian]
2. Dragomanov, M. (1861). Po povodu zametki o N. I. Pirogove v No. 4 Otechestvennykh Zapisok v 1861 g. "Obed v Kiyeye". *Russkaya Rech – Russian Speech*. 54, 29–31. [in Russian]
3. Dobroliubov, N. A. (1987). *Sobranie sochinenii v trekh tomakh*. (Vol. 3). Moskow. [in Russian]
4. Pirogov, N. I. (1861). *Sobraniye literaturno-pedagogicheskikh statey N. I. Pirogova. vyshedshikh v upravleniye ego Kiyevskim uchebnym okrugom (1858–1861): s portretom avtora: izdano s uchebno-blagotvoritelnoy tselyu*. Kiev: V universitetskoy tipografii. [in Russian]
5. Dostoyevskiy, F. M. (1971). *Literaturnoye nasledstvo*. (Vol. 83: Neizdannyy Dostoyevskiy: Zapisnyye knizhki i tetradi 1860–1881 gg.). Moskow. [in Russian]
6. Drahomanov, M. (1877). *Narodni shkoly na Ukraini. Sered zhyttia i pysmenstva v Rosii*. Geneve–Bale–Lyon: Vyd. "Hpomada"; H. Georg. [in Ukrainian]
7. Drahomanov, M. P. (1937). *Vybrani tvory* (Vol. 1). Praha. [in Ukrainian]
8. Drahomanov, M. (2006). *Vybrani pratsi* (Vol. 1, part 1: Istoriia. Pedahohika. Publitsystyka). Kyiv: Znannia Ukrainy. [in Ukrainian]
9. Drahomanov, M. (1883). *Vosemnadsat let voyny chinovnichestva s zemstvom*. Geneve. [in Russian]
10. Drahomanov, M. P. (1991). *Vybrane ("...mii zadum zlozhyty ocherk istorii tsyvilizatsii na Ukraini")*. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian]
11. Drahomanov, M. P. (1970). *Literaturno-publitsystychni pratsi*. (Vols. 1–2). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian]
12. Hlushko, S. (Comp.). (1926). Spomyny Iryny Volod. Antonovych pro M. P. Drahomanova. Zapysav i do druku prylyadyv. *Ukraina – Ukraine*. (4), 120–134. [in Ukrainian]
13. Bolotova, H., Butych, I., Hrabova, N., Kupchynskiy, O., Pelts, D., & Soroka, H. (Comps.). (2001). *Mykhailo Drahomanov. Dokumenty i materialy (1841–1994)*. Lviv. [in Ukrainian]
14. Mylko, V. (2009). M. Yuzefovych ta ukrainskyi natsionalnyi rukh 1873–1876 rr.: istorychna rekonstruktsiia vidnosyn. *Naddniprianska Ukraina: istorychni protsesy, podii, postati – Naddniprianska Ukraina: historical processes, events, personalities*. (7), 287–298. Dnipropetrovsk: Vyd-vo Dnipropetr. nats. un-tu. [in Ukrainian]
15. Dragomanov, M. P. (1906). *Sobraniye politicheskikh sochineniy M. P. Dragomanova*. (Vol. 2). Paris. [in Russian]